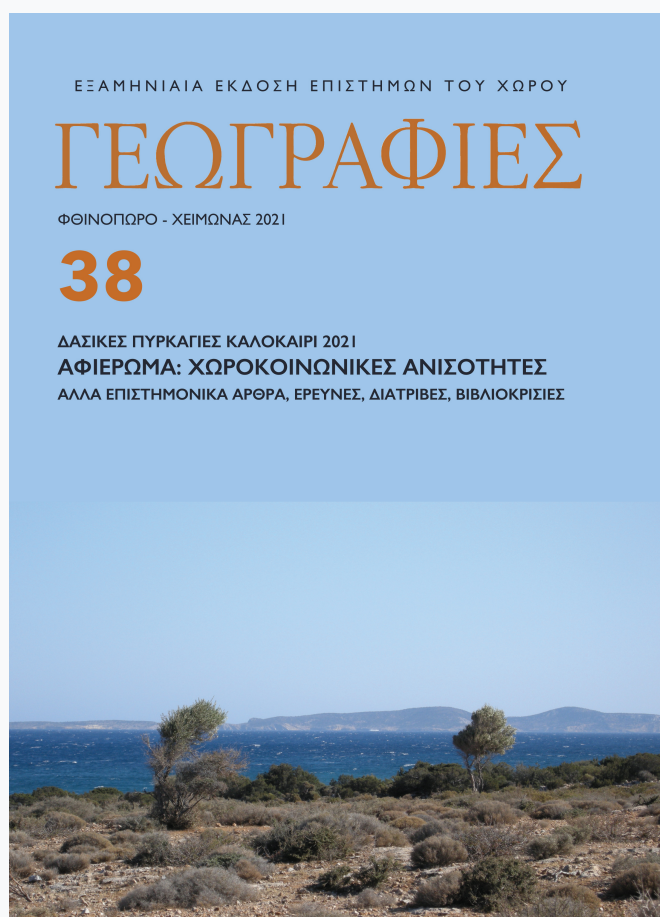


## Γεωγραφίες

Αρ. 38 (2021)

Γεωγραφίες, Τεύχος 38, 2021



### ΧΩΡΙΚΕΣ ΕΠΙΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΖΩΝΗ

*Γιώργος Συκάς, Δημήτρης Ψαρολόγος, Στέλιος  
Γκιάλης*

# ΧΩΡΙΚΕΣ ΕΠΙΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΖΩΝΗ

Γιώργος Συκάς<sup>1</sup>, Δημήτρης Ψαρολόγος<sup>2</sup> και Στέλιος Γκιάλης<sup>3</sup>

## Περίληψη

Η παρούσα εργασία θέτει στο επίκεντρο το ζήτημα της αναδιάρθρωσης του χώρου και τη διεύρυνση των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων στην Ευρωζώνη κατά την πρόσφατη οικονομική κρίση. Υιοθετώντας μια πολιτικο-οικονομική γεωγραφική προσέγγιση, μελετάται ο ρόλος των «χωρικών παγιώσεων/προσωρινών διευθετήσεων» και των συνακόλουθων μεταθέσεων κεφαλαίου από την παραγωγή στο δομημένο περιβάλλον, καθώς και η επίπτωσή τους στις χωρικές ανισότητες και την εργασία. Η εργασία εστιάζει στην Ευρωζώνη, έναν ενοποιημένο νομισματικό χώρο με διαφοροποιούμενα ωστόσο κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά, ενώ η ευρεία χρονική αναφορά της ανάλυσης (2003-2017) καλύπτει την εμφάνιση και κορύφωση της κρίσης. Βασικό εύρημα είναι, πως, η πλειοψηφία των περιφερειακών οικονομιών της Ευρωζώνης, ιδιαίτερα ο ευρωπαϊκός Νότος, εμφάνισαν ισχυρές τάσεις μετάθεσης κεφαλαίου και ενίσχυση της εργασιακής ευελιξίας στον κλάδο των κατασκευών. Η εργασία καταλήγει επισημαίνοντας πως οι ισχυρές πλην άνισες δυναμικές μετάθεσης κεφαλαίου συνέβαλαν στη διεύρυνση του χάσματος κέντρου-περιφέρειας στο εσωτερικό της Ευρωζώνης.

**Λέξεις κλειδιά:** χωρική παγίωση/προσωρινή διευθέτηση, μετάθεση κεφαλαίου, Ευρωζώνη, χωρικές ανισότητες, οικονομική κρίση, εργασιακή ευελιξία.

## Spatial fixities and widening inequalities in the Eurozone

Giorgos Sykas<sup>1</sup>, Dimitrios Psarologos<sup>2</sup> and Stelios Gialis<sup>3</sup>

## Abstract

The paper in hand scrutinizes socio-spatial restructuring vis-a'-vis widening socio-economic inequalities in the EU during the Great Recession. Drawing upon key notions of Geographical Political Economy, it studies the role of "spatial fixities" and the consequent capital switching from production into construction, as well as the impact of the latter upon spatial inequalities and employment. The paper focuses on the Eurozone, a supposedly unified though quite diverse monetary area comprised of countries of different socio-economic characteristics, between 2003-2017. The study's key finding is that the majority of Eurozone's peripheral economies, especially the countries of the EU South, exhibited notable capital switching and increasing labor flexibilization in the construction sector. The paper concludes by pinpointing that the strong, though uneven, capital switching trends observed widened the center-periphery gap within the Eurozone.

**Keywords:** spatial fix, capital switching, Eurozone, spatial inequalities, economic crisis, labour flexibilization.

1. gsykas@geo.aegean.gr, Τμήμα Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου

2. psarologos.d@aegean.gr, Τμήμα Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου & Τμήμα Οικονομικών Επιστημών ΕΚΠΑ

3. stgialis@aegean.gr, Τμήμα Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου

## 1. Εισαγωγή

Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ οικονομίας, κοινωνίας και χώρου αποτελούν το κατεξοχήν πεδίο μελέτης της Κριτικής Γεωγραφίας και των γεωγραφικών πολιτικο-οικονομικών προσεγγίσεων. Αυτές οι σχολές επιστημονικής σκέψης, επιχειρώντας να ερμηνεύσουν τη χωρική διάσταση των φαινομένων, στοχεύουν κυρίως στον προσδιορισμό των αιτιακών σχέσεων που τα διέπουν. Αν συμπυκνώσουμε τη διαλεκτική και ταυτόχρονα δυναμική σχέση αλληλεπίδρασης χώρου και παραγωγής νέων αξιών σε μία φράση, αυτή θα ήταν η «συνεχής προσπάθεια εκμηδένισης του χώρου μέσω του χρόνου» στον ύστερο καπιταλισμό (Μαρξ, 1990). Προεκτείνοντας την παραπάνω αλληλεπίδραση, η αναδιάρθρωση του χώρου μέσω επενδύσεων αποτελεί τόσο τη γεωγραφική αποτύπωση των αλλαγών στο πεδίο της παραγωγής, όσο και μια απόπειρα αποφυγής ή καθυστέρησης των οδυνηρών συνεπειών της απαξίωσης κεφαλαίου που συνοδεύει τις οικονομικές κρίσεις.

Τα παραπάνω αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα σε περιόδους έντονων οικονομικών αναταράξεων όπως η πρόσφατη, η οποία υπήρξε ιδιαίτερος επώδυνος για την Ευρωζώνη αλλά και ευρύτερα. Πεδίο μελέτης της παρούσας έρευνας, αποτελούν οι οικονομίες των χωρών της Ευρωζώνης, για μια εκτεταμένη χρονική περίοδο (2003 έως 2017), η οποία καλύπτει χρονικά το ξέσπασμα και την κορύφωση της παγκόσμιας κλίμακας ύφεσης του 2008-2009. Το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας αποτελεί μια σύνθεση εννοιών και θεωρητικών αναλύσεων της ριζοσπαστικής γεωγραφικής πολιτικής-οικονομίας (βλ. Lefebvre, 1991· Smith, 2010· Harvey, 1982· Harvey, 2008), αντλώντας επιπλέον επιρροές και από Θεσμικές Προσεγγίσεις στη Γεωγραφία (βλ. Walker, 2016). Συγκεκριμένα, επιχειρείται να μελετηθεί η ερμηνευτική εγκυρότητα της έννοιας του *spatial fix* (το οποίο μεταφράζεται εφεξής ως «χωρική παγίωση/προσωρινή διευθέτηση») και της συνακόλουθης διαδικασίας του *capital switching* από τη βιομηχανική παραγωγή στις κατασκευές (το οποίο μεταφράζεται ως «μετάθεση κεφαλαίου»). Μεθοδολογικά, η αποτίμηση των ανωτέρω διαδικασιών γίνεται μέσω του Δείκτη Μετάθεσης Κεφαλαίων όπως χρησιμοποιείται από τους Kutz (2016) και Christophers (2011). Ταυτόχρονα, τα παραπάνω συνδέονται με τη διεύρυνση των χωρικών ανισοτήτων εντός της ΕΕ, η αποτίμηση των

οποίων γίνεται με τη χρήση του ευρέως χρησιμοποιούμενου συντελεστή Gini.

Βάσει των παραπάνω, τα κεντρικά ερωτήματα τα οποία η εργασία αυτή καλείται να απαντήσει είναι:

- Υπήρξε μετάθεση κεφαλαίου και νέες χωρικές παγιώσεις/προσωρινές διευθετήσεις στις οικονομίες της Ευρωζώνης κατά την περίοδο μελέτης, και εάν ναι, ποιες οι επιπτώσεις τους στην εργασία, και ιδιαίτερα στην προσωρινή απασχόληση στον κατασκευαστικό κλάδο;
- Ποια η εξέλιξη της ανάπτυξης εντός της Ευρωζώνης κατά την περίοδο μελέτης, και ποιο ρόλο έπαιξε η νομισματική ένωση; Πώς συνδέονται οι διαδικασίες του πρώτου ερωτήματος με την δημιουργία ή τη διεύρυνση ανισοτήτων;

Η εργασία θα επιχειρήσει να δώσει μια εμπειρικά τεκμηριωμένη απάντηση στα ανωτέρω ερωτήματα, των οποίων οι απαντήσεις κρύβουν αιτιακές σχέσεις που δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν αναλυτικά. Η απάντηση στα ανωτέρω ερωτήματα, ωστόσο, κρίνεται καίριας σημασίας, καθώς μπορεί να ενισχύσει την εμπρόθετη δράση των υποκειμένων με επιχειρήματα και προτάσεις πολιτικής παρέμβασης ενάντια στις χωρο-κοινωνικές ανισότητες στην Ευρωζώνη. Άλλωστε, ο ενοποιημένος ευρωπαϊκός οικονομικός και νομισματικός χώρος επέδρασε καταλυτικά στον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικές ηγεσίες κάθε χώρας-μέλους διαχειρίστηκαν αλλά και τα κερδοσκοπικά επενδυτικά κεφάλαια εκμεταλλεύτηκαν την οικονομική κρίση. Ενδεικτική είναι η αναζωπύρωση της συζήτησης για την άνιση ανάπτυξη ευρωπαϊκού Βορρά και Νότου, η οποία διεύρυνε ένα ήδη υπάρχον χάσμα μεταξύ διαφορετικών ζωνών, παγιώνοντας εν τέλει έναν βαθιά κατακερματισμένο οικονομικό χώρο. Η «τύποις» ενοποίησή του έχει καταδειχτεί ιδιαίτερος στη διεθνή βιβλιογραφία, λόγω της άνισης γεωμετρίας ισχύος αλλά και των διαφορετικών φορολογικών και προνοιακών συστημάτων που τον συγκροτούν, συνθέτοντας πολλαπλές δυναμικές άνισων ταχυτήτων (Χατζημιχάλης, 2012· Alessandrini et al., 2012· Iversen & Soskice, 2013· Negrepointi-Delivanis, 2012· Belke, 2013).

Σε όσα ακολουθούν, αρχικά παρατίθενται και αναλύονται θεωρητικά οι έννοιες των χωρικών επιλύσεων/προσωρινών διευθετήσεων και της μετάθεσης κεφαλαίου, με απώτερο στόχο να τεκμηριωθεί η σχέση χωρικής αναδιάρθρωσης και κλαδικών/τομεακών επεν-

δυτικών επιλογών (Ενότητα 2). Στη συνέχεια επεξηγείται το μεθοδολογικό πλαίσιο της εργασίας (Ενότητα 3). Το εμπειρικό μέρος (Ενότητα 4) ξεκινά με την ανάλυση των επενδυτικών ροών από το πρωτογενές στο δευτερογενές κύκλωμα χρησιμοποιώντας κυρίως το Δείκτη Μετάθεσης Κεφαλαίου (ΔΜΚ) και ακολουθώντας αναδεικνύει τις επιπτώσεις της μετάθεσης κεφαλαίου στις ανισότητες εντός της Ευρωζώνης και στην προσωρινή εργασία στον κλάδο των κατασκευών, βασιζόμενο σε έναν κλασικό δείκτη μελέτης ανισοτήτων. Στο πλαίσιο της εμπειρικής ανάλυσης γίνεται μια κατηγοριοποίηση των χωρών της Ευρωζώνης βάσει των ροών κεφαλαίου στις οικονομίες τους κατά την περίοδο μελέτης (2003-2017). Η τελευταία ενότητα (5) συζητά τα ευρήματα της ανάλυσης σε συνάρτηση με το ευρύτερο πλαίσιο της έρευνας, όπως αυτό αποτυπώθηκε και στην ενότητα 2.

## *2. Η διαλεκτική σχέση κρίσης και χωρικών επιπτώσεων/παγιώσεων: μια σύντομη γενεαλογία*

Η χωρικότητα των διαδικασιών κίνησης του κεφαλαίου αποτελεί πεδίο πλούσιου προβληματισμού για την Κριτική Γεωγραφία (Γκιάλης & Herod, 2015· Κουρλιούρος, 2001· Λεοντίδου, 2012). Ο διαλεκτικός χαρακτήρας της σχέσης κρίσεων και χώρου, συχνά αγνοημένος από πλευράς ετερόδοξων οικονομολόγων, τεκμηριώνεται στο έργο σειράς κριτικών γεωγράφων. Όπως επισημαίνεται, ο ανταγωνισμός υποχρεώνει τους μεμονωμένους επιχειρηματίες να προχωρούν σε επανεπένδυση της διαφοράς του τελικού ως προς το αρχικά επενδεδυμένο κεφάλαιο, επιδιώκοντας τη συνεχή συσσώρευση πλεονάσματος (Γκιάλης & Herod, 2015· Harvey, 2008· Harvey, 2011· Marx, 2016). Οποιαδήποτε διακοπή σε αυτή την διαρκή επανάλληψη της παραγωγής νέων αξιών οδηγεί μοιραία σε κρίση, όπως πρόσφατα κατά την περίοδο 2008-2009, ή παλιότερα στο πλαίσιο της πετρελαϊκής κρίσης της δεκαετίας τους 1970 και του «κραχ» του 1929 (Γκιάλης & Herod, 2015· Harman, 2010· Harvey, 2017). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις κρίσεων, το κυρίαρχο παραγωγικό σύστημα επιχειρεί να ανακτήσει χαρακτηριστικά βιωσιμότητας και ενίσχυσης της κερδοφορίας μέσα από τη «δημιουργική καταστροφή» κεφαλαίου, χρηματικού

αλλά κυρίως παραγωγικού (Harvey, 1982· Harvey, 2011· Krugman, 2012· Holgersen, 2015).

Η παραγωγή νέων προϊόντων και η παροχή συναφών υπηρεσιών είναι διαδικασίες κατά κανόνα χωρικά προσδεσμένες σε συγκεκριμένους τόπους, ωστόσο για την πραγμάτωση των αξιών, η κίνηση είναι εξίσου απαραίτητη (π.χ. μεταφορές προϊόντων ή πρώτων υλών). Η κίνηση απαιτεί χρόνο και χρήμα, το δεύτερο συχνά εμφανιζόμενο ως πάγιο κεφάλαιο, δηλαδή ως γη, υλικοτεχνικός εξοπλισμός, κτίρια, μηχανολογικός εξοπλισμός ή μεταφορικά μέσα. Το κεφάλαιο προσπαθεί να «εκμηδενίσει τον χώρο διαμέσου του χρόνου» μέσω (α) της γεωγραφικής συγκέντρωσης επιχειρήσεων (τοπικές οικονομίες συγκέντρωσης) διαμοιράζοντας το κόστος για υποδομές, υπηρεσίες, πληροφορίες, και β) της τεχνολογικής εξέλιξης στους κλάδους των μεταφορών και των επικοινωνιών (Harvey, 1976· Harvey, 2012· Harvey, 2014).

Το πάγιο κεφάλαιο, ωστόσο, χαρακτηρίζεται από μία ιδιαίτερη «εσωτερική ποιότητα»: ο χρόνος ζωής του δεν καθορίζεται αποκλειστικά από τη φθορά που επέρχεται κατά τη διάρκεια της χρήσης του, αλλά και από τις τεχνολογικές εξελίξεις, καθώς ο εξοπλισμός μπορεί ή πρέπει να αντικατασταθεί από νέο, περισσότερο προηγμένο και λιγότερο δαπανηρό, πολύ πριν τον «φυσικό» του θάνατο. Παράλληλα, το πάγιο κεφάλαιο έχει διττό χαρακτήρα, καθώς αποτελεί πεδίο επενδύσεων και κερδοφορίας αλλά και απαραίτητο συστατικό της συνολικότερης παραγωγικής διαδικασίας. Με άλλα λόγια, ένα σημαντικό μέρος του υφιστάμενου κεφαλαίου επενδύεται λ.χ. για τη κατασκευή υποδομών όπως είναι τα αεροδρόμια, οι οδικοί άξονες ή τα σιδηροδρομικά δίκτυα. Οι εκάστοτε ροές προϊόντων και εργαζομένων καθορίζονται από τις εν λόγω επενδύσεις προηγούμενων περιόδων (π.χ. ένα αεροπλάνο μπορεί να μετακινηθεί οπουδήποτε, όμως χρειάζεται αεροδρόμιο για να προσγειωθεί), ενώ με τη σειρά τους οι επενδύσεις εξαρτώνται άμεσα από την επιτυχή πραγμάτωση των ροών. Εάν οι ροές αποτύχουν να πραγματοποιηθούν, τότε το πάγιο κεφάλαιο θα απαξιωθεί και θα χαθεί (Harvey, 2001· Harvey, 2014).

Για την μελέτη των παραπάνω χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία η έννοια της χωρικής παγίωσης/προσωρινής διευθέτησης. Αυτή, ορίζεται ως:

- τόσο η τάση του κεφαλαίου να παγιώνεται σε ορισμένες θέσεις/υπο-περιοχές του χώρου, εξασφαλί-



ζοντας για μια μικρότερη ή μεγαλύτερη περίοδο την κερδοφορία του (**χωρική παγίωση**),

- όσο και η διαλεκτικά αλληλοσυνδεδεμένη τάση του να μετατοπίζεται σε νέους τόπους και περιοχές, επιλύοντας τις εσωτερικές του κρίσεις μέσω της γεωγραφικής επέκτασης (**χωρική επίλυση ή στο εξής χωρική προσωρινή διευθέτηση**).

Κινητήριος δύναμη των εκάστοτε χωρικών παγίσεων/προσωρινών διευθετήσεων είναι η συνεχής ανάγκη του κεφαλαίου για γεωγραφική επέκταση, ή με άλλα λόγια, η εγγενής ροπή του προς αναζήτηση νέων αγορών, πρώτων υλών, πλεονάσματος εργασίας καθώς και νέων ευκαιριών για επενδύσεις σε πάγια κεφάλαια που απειλούνται ήδη με απαξίωση (Harvey, 2001· Harvey, 2014· Storper & Walker, 1989). Όπως γίνεται αντιληπτό, η ανωτέρω έννοια κατέχει έναν διττό χαρακτήρα, όπως άλλωστε εισήχθη στη βιβλιογραφία από τον David Harvey (1982) στο βιβλίο του *Limits of Capital*, πριν χρησιμοποιηθεί ευρύτερα από κατοπινούς ερευνητές. Ήδη από την αρχική μορφή της έννοιας, οι διαστάσεις της παγίωσης και της προσωρινής διευθέτησης συνυπάρχουν διαλεκτικά ως δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Η μεν **χωρική παγίωση** αναφέρεται στο τμήμα του κεφαλαίου το οποίο παγιώνεται κυριολεκτικά και υλικά στο έδαφος. Ουσιαστικά περιλαμβάνει τη δημιουργία και συγκέντρωση υποδομών, όπως τα δίκτυα μεταφορών και επικοινωνίας, και γενικότερα τις επενδύσεις που σχετίζονται με το δομημένο περιβάλλον, με στόχο την πραγματοποίηση της καπιταλιστικής αναπαραγωγής συμπίεζοντας κόστος και χρόνο μεταφοράς. Ωστόσο, τα πάγια κεφάλαια, τα οποία έχουν τη μορφή δομημένου περιβάλλοντος, είναι πιο ευάλωτα σε διαδικασίες υποτίμησης και παράλληλα χαρακτηρίζονται από παγίωση στο χώρο, γεγονός που αναδεικνύει τη διαλεκτική σχέση σταθερότητας και κίνησης ακόμα και εντός της συγκεκριμένης κατηγορίας (Harvey, 2001). Η αντίφαση αυτή μπορεί να αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία νέων κύκλων αναδιάρθρωσης, καθώς αργά ή γρήγορα οι αναδυόμενες ανάγκες και προτεραιότητες της παραγωγής και κυκλοφορίας εμπορευμάτων και αξιών πιέζουν για καταστροφή μέρους των υφιστάμενων αστικο-βιομηχανικών τοπίων, καθιστώντας επιτακτικές νέες χωρικές παγιώσεις που εξυπηρετούν πιο αποτελεσματικά την μελλοντική αναπαραγωγή του κεφαλαίου (Harvey, 2001· Γκιάλης & Herod, 2015).

Η **χωρική προσωρινή διευθέτηση**, από την άλλη, αποτελεί μία παροδική διέξοδο από τον φαύλο κύκλο των οικονομικών κρίσεων μέσω της γεωγραφικής επέκτασης. Πιο συγκεκριμένα, η επέκταση είναι προϊόν δύο διαλεκτικών (γεωγραφικών) σχέσεων οι οποίες αλλητροφοδοτούνται: μιας εσωτερικής που αναφέρεται στην υπερσυσσώρευση κεφαλαίου και στην πλεονάζουσα προσφερόμενη εργασία εντός ενός συγκεκριμένου χώρου, και μίας εξωτερικής που αναφέρεται στη γεωγραφική «έκλυση» αυτών των πλεονασμάτων (Harvey, 2001). Μέσω αυτής της επέκτασης αναδιρθώνεται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μετατίθενται οι συνέπειες των οικονομικών κρίσεων σε μεταγενέστερο χρόνο, αλλά οι πιέσεις για απαξίωση κεφαλαίου συνεχίζουν να κλιμακώνονται «απειλώντας» ευρύτερης κλίμακας γεωγραφικές περιοχές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η γεωγραφική διασπορά της παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα κατά τις πρόσφατες δεκαετίες, η οποία ενώ αρχικά αποτέλεσε διέξοδο (χωρική προσωρινή διευθέτηση) από την κρίση του 1973, στη συνέχεια οδήγησε σε ένα ακόμη πιο διασυνδεδεμένο σύστημα παραγωγής και ανταλλαγής, σε πλανητική πλέον κλίμακα. Το εν λόγω σύστημα έφτασε εκ νέου στα όρια κατά την πρόσφατη σαρωτική κρίση του 2008-2009 (Harvey, 2001· Harvey, 2014· Storper & Walker, 1989), ενώ φαίνεται δε, να εισέρχεται σε νέα περίοδο αναταράξεων λόγω της πανδημίας του νέου κορωνοϊού από την άνοιξη του 2020.

Στενά διασυνδεδεμένη με τα παραπάνω, αν και συχνά παραγνωρισμένη, είναι η έννοια της *μετάθεσης κεφαλαίου* (capital switching). Η τελευταία ορίζεται, ως η μετάθεση από το «πρωτογενές κύκλωμα» (βιομηχανικές-παραγωγικές δραστηριότητες) στο «δευτερογενές» (δομημένος χώρος) με σκοπό να αποφευχθεί μια επερχόμενη υποτίμηση/απαξίωση σε περιόδους υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου (Harvey, 1978· Gourzis et al., 2019· Castree & Christophers, 2015· Χατζημιχάλης, 2018). Η κατασκευή του δομημένου χώρου αφορά σε σημαντικό βαθμό στις αστικές και περιαστικές περιοχές, και κατ' επέκταση, περίοδοι εντατικοποιημένης αστικοποίησης και «φρενήρους» δόμησης μπορούν να συνδεθούν –υπό προϋποθέσεις– με τις απαρχές νέων οικονομικών κρίσεων. Ωστόσο, η μετάθεση κεφαλαίου δεν αποτελεί πάντοτε προϊόν υπερσυσσώρευσης, αλλά ενδέχεται να αποτελεί επενδυτική επιλογή λόγω αυξημένων περιθωρίων κερδοφορίας (Kutz, 2016· Christophers, 2011).

Η εργασία, έχοντας ανταγωνιστική σχέση με το κεφάλαιο σε όλα τα πεδία πλην εκείνου της παραγωγικής διαδικασίας όπου η συνεργασία είναι απαραίτητη, επηρεάζεται σημαντικά από τις παραπάνω επιλογές του κεφαλαίου (Harvey, 1981). Πιο συγκεκριμένα, μέσω της χωρικής παγίωσης συγκεντρώνεται εργατικό δυναμικό, που σε βάθος χρόνου και με τη πάροδο των κύκλων παραγωγής πλεονάζει, συμπιέζοντας το εργατικό κόστος και παρέχοντας στο κεφάλαιο περιθώρια να αυξήσει τη κερδοφορία του. Αντίστοιχα η γεωγραφική επέκταση, παρέχει κάποιες βαλβίδες αποσυμπίεσης, όχι μόνο του κεφαλαίου που «κλιμανάζει», αλλά και του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού. Ωστόσο, η τελευταία δεν αποτελεί παρά μόνο μία προσωρινή λύση με περιορισμένα αποτελέσματα, καθώς η εργασία δεν έχει τις ίδιες δυνατότητες μετακίνησης με το κεφάλαιο (Harvey, 1981· King, 1989).

Μια ακόμη παράμετρος, είναι η –απαραίτητη συνθήκη για την μετάθεση κεφαλαίου– αστικοποίηση, η οποία αποτελεί ένα πεδίο παραγωγικής δραστηριότητας για το οποίο απαιτείται μεγάλος όγκος επενδύσεων παγίου κεφαλαίου (Lefebvre, 1976· Lefebvre, 1991). Οι πυκνές χωρικές συγκεντρώσεις και η δημιουργία αστικοποιημένων οικονομιών είναι αναγκαία για την αναπαραγωγή του κυρίαρχου κοινωνικού σχηματισμού (Γιαουτζή, 1977· Harvey, 2014· Walker, 2016). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Harvey:

«η αστικοποίηση πρέπει να κατανοηθεί όχι με τους όρους μιας κοινωνικο-οργανωτικής οντότητας που ονομάζεται «πόλη»... αλλά σαν την παραγωγή συγκεκριμένων και ετερογενών χωρο-χρονικών μορφών που είναι ενθικευμένες (embedded) μέσα σε διαφορετικές μορφές κοινωνικής δράσης. Η αστικοποίηση, αν κατανοηθεί με αυτό τον τρόπο, αναγκαστικά αποτελεί, αλλά και αποτελείται από κοινωνικές διαδικασίες» (Harvey, 1996, σ. 52).

Ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων, το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο στρέφεται στην (ανα)κατασκευή του αστικού συνεχούς για την απορρόφηση πλεονασμάτων και εργασίας. Ουσιαστικά, η αστικοποίηση και η συνακόλουθη προαστιοποίηση αποτελούν μία μορφή χωρικής διευθέτησης. Μέσω αυτών των διαδικασιών, αφενός απορροφούνται πλεονάσματα κεφαλαίου και εργασίας για την κατασκευή υποδομών, και αφετέρου δημιουργείται πάγιος εξοπλισμός για την υλοποίηση των οικονομικών ροών και της κινητικότητας του κε-

φαλαίου (Harvey, 1996· Harvey, 2014). Η συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση είναι εξαιρετικά επίκαιρη, καθώς η χρηματοδότηση της ανάπτυξης του δομημένου χώρου είχε σημαντικό μερίδιο ευθύνης στην κρίση του 2008-2009 και την εκτίναξη των τιμών των ακινήτων, με την οποία η τελευταία έχει κατεξοχήν συσχετιστεί (Συκάς & Γκιάλης, 2019).

Η αύξηση της αξίας των αστικών ακινήτων και η χρηματιστικοποίηση του σύγχρονου καπιταλισμού, έχει αναγάγει τους ιδιοκτήτες και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα σε βασικούς παράγοντες ρύθμισης του σχεδιασμού του δομημένου περιβάλλοντος, αποσκοπώντας, μεταξύ άλλων, στην απορρόφηση των πλεονασμάτων κεφαλαίου (Harvey, 1996· Harvey, 2008). Η μετάθεση κεφαλαίου, συμπερασματικά, από το πεδίο της παραγωγής στην (ανα)κατασκευή του δομημένου περιβάλλοντος, αποτελεί ουσιαστικά μία «βαλβίδα αποσυμπίεσης» για τον κυρίαρχο κοινωνικό σχηματισμό σε περιόδους κρίσεων. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποτρέψει ολοκληρωτικά τις κρισιακές τάσεις και την επερχόμενη απαξίωση των μέσων παραγωγής. Ιδιαίτερα στο πλαίσιο του σύγχρονου χρηματιστικοποιημένου καπιταλισμού, με τις «αστραπιαίες» μεταφορές χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και την έντονη διασύνδεση των δικτύων παραγωγής στο πλαίσιο διεθνών αξιακών αλυσίδων, οι συνέπειες μιας δομικής κρίσης, όπως το 2008-2009, δεν αργούν να αποκτήσουν μορφή χιονοστιβάδας καθιστώντας τις όποιες προσπάθειες αποφυγής τους αλυσιτελείς.

### 3. Μεθοδολογικό πλαίσιο

Η παρούσα εργασία θέτει στο επίκεντρο πολλές από τις οικονομίες της Ευρωζώνης για μια διευρυμένη χρονική περίοδο, μελετώντας τη ροή κεφαλαίων και τη διεύρυνση των ανισοτήτων μέσω σχετικών δεικτών. Πιο συγκεκριμένα, οι οικονομίες της Ευρωζώνης που μελετώνται ταξινομούνται σε τρεις (3) επιμέρους γεωγραφικές υποενότητες ανάλογα με τη γεωγραφική τους θέση αλλά και την ένταση της μετάθεσης κεφαλαίου σε αυτές. Πιο συγκεκριμένα η ταξινόμηση γίνεται ως εξής:

- Χώρες της Μεσογείου και Ιρλανδία (Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Κύπρος, Πορτογαλία και Ιρλανδία).
- Χώρες της Βαλτικής (Εσθονία, Λετονία και Λιθουανία)

- Κεντρικές χώρες (Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Λουξεμβούργο)

Στην πρώτη γεωγραφική υποενοότητα συγκαταλέγονται οι χώρες του μεσογειακού Νότου και η Ιρλανδία. Η τελευταία έχει προστεθεί όχι προφανώς με κριτήρια γεωγραφικής γειννίας με τις χώρες του Νότου, αλλά εξαιτίας της έντασης της μετάθεσης κεφαλαίου στον πάλαι ποτέ «κέλτικο τίγρη». Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει τις οικονομίες των χωρών της Βαλτικής, οι οποίες είναι σχετικά μικρές και εισήλθαν καθυστερημένα στην Ευρωζώνη. Τέλος η τρίτη ενότητα περιλαμβάνει τις μεγαλύτερες και ισχυρότερες οικονομίες της Ευρωζώνης, ενώ αποτελούν και τα πρώτα μέλη της ενιαίας νομισματικής ένωσης.

Η περίοδος μελέτης εκκινεί το 2003 και καταλήγει στο 2017 επιδιώκοντας την πληρέστερη αποτύπωση των υπό μελέτη φαινομένων, καλύπτοντας τα χρόνια μεγέθυνσης που προηγήθηκαν της κρίσης (2003-2007), τα χρόνια του ξεσπάσματος και κορύφωσης της τελευταίας (2008-2012), καθώς και τα χρόνια που ακολούθησαν, κατά τα οποία κάποιες οικονομίες της Ευρωζώνης είδαν μια σταθεροποίηση ή και σχετικά μικρή κλίμακα ανάκαμψη (2013-2017). Τα σχετικά δεδομένα έχουν αντληθεί στο σύνολό τους από τη βάση δεδομένων της Eurostat.

Για την αποτίμηση της μετάθεσης κεφαλαίου, η παρούσα εργασία ακολουθεί τη μεθοδολογία της –ομολογουμένως περιορισμένης– συναφούς βιβλιογραφίας, χρησιμοποιώντας ως βασικό μέγεθος ανάλυσης τις Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου (ΑΕΠΚ). Οι ΑΕΠΚ αποτελούν μία συνιστώσα του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) που αποτυπώνει την προστιθέμενη αξία από επενδύσεις σε στοιχεία παγίου κεφαλαίου. Η αποτύπωση αυτή πλαισιώνεται πληρέστερα μέσω του υπολογισμού του **Δείκτη Μετάθεσης Κεφαλαίου (ΔΜΚ)**, γνωστού και ως **Μερίδιο Κατασκευών (Building Share Index)** (βλ. Kutz, 2016· Christophers, 2011· Gourzis & Gialis, 2019). Ο δείκτης δίνεται από τον παρακάτω τύπο:

$$\text{Δείκτης Μετάθεσης Κεφαλαίου (ΔΜΚ)} = \frac{\text{ΑΕΠΚ σε κατοικίες και άλλες κατασκευές}}{\text{Σύνολο ΑΕΠΚ + Εργατικό Κόστος - ΑΕΠΚ σε φυτικό και ζωικό κεφάλαιο}}$$

Με βάση τη διάκριση ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους κεφαλαίου κατά τη διαδικασία παραγωγής νέων αξιών, οι ΑΕΠΚ μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύουν το σταθερό κεφάλαιο ενώ το εργατικό κόστος το μεταβλητό κεφάλαιο (Marx, 2011). Τονίζεται ότι, κατά τον υπολογισμό του ΔΜΚ εξαιρούνται οι

ακαθάριστες επενδύσεις σε ζωικό και φυτικό κεφάλαιο, καθώς οι τελευταίες δεν αφορούν σε επενδύσεις δομημένου περιβάλλοντος ή εξοπλισμού.

Μία επιπρόσθετη προσθήκη στη βιβλιογραφία, από τις λίγες οι οποίες επιχειρούν να αποτιμήσουν τη μετάθεση κεφαλαίου, αποτελεί και αυτή του Χατζημιχάλη (2018) στο πλαίσιο της οποίας μελετάται το παράδειγμα των χωρών της Νότιας Ευρώπης. Εκεί, αναλύεται ένας παραπλήσιος δείκτης (Real House Price Index), αποτιμώντας τις μεταβολές των εμπορικών αξιών των ακινήτων που αγοράζονται από νοικοκυριά.

Προκειμένου να αναδειχτούν οι ανισότητες που προκύπτουν από τις ανωτέρω διεργασίες και να αποτυπωθούν με ενάργεια, χρησιμοποιείται ο συντελεστής Gini. Συγκεκριμένα, τα μεγέθη πάνω στα οποία εφαρμόζεται ο συντελεστής είναι (α) ο Δείκτης Μετάθεσης Κεφαλαίου, (β) το μερίδιο των ΑΕΠΚ σε μηχανολογικό εξοπλισμό παραγωγικών δραστηριοτήτων ως προς το σύνολο των ΑΕΠΚ, και (γ), το μερίδιο της προσωρινής εργασίας ως προς το σύνολο της μισθωτής εργασίας στις κατασκευές. Στη πρώτη περίπτωση, στόχος μας είναι να αποδειχθεί και να αποτιμηθεί η ανισοκατανομή των επενδύσεων στο δομημένο περιβάλλον εντός των οικονομιών της Ευρωζώνης. Το μερίδιο των ΑΕΠΚ σε εξοπλισμό (δεύτερη περίπτωση) αναδεικνύει το βιομηχανικό ή μη χαρακτήρα των υπό μελέτη χωρών για την περίοδο προ κρίσης, αλλά και τις τυχόν ανισότητες που διευρύνονται κατά τα χρόνια της σταθεροποίησης της κρίσης. Τέλος, η μελέτη της προσωρινής απασχόλησης στον κατασκευαστικό κλάδο (τρίτη περίπτωση) συμβάλλει στη μελέτη της αυξανόμενης εργασιακής ευελιξίας ως προς τη μετάθεση κεφαλαίου. Ευρύτερα, ο Gini μετρά την ανισότητα μεταξύ των αξιών μιας κατανομής συχνοτήτων, με τη μηδενική τιμή να αποτυπώνει την απόλυτη ισοκατανομή και τη μονάδα την απόλυτη ανισοκατανομή. Η παρούσα εργασία χρησιμοποιεί την παρακάτω εκδοχή:

$$G = \frac{1}{2\bar{x}} \frac{1}{n(n-1)} \sum_{\alpha} \sum_{\beta} |x_{\alpha} - x_{\beta}|$$

όπου  $\bar{x}$  η μέση τιμή,  $x_{\alpha}$  και  $x_{\beta}$  οι τιμές των χωρών  $\alpha$  και  $\beta$  αντίστοιχα και  $n$  το πλήθος των χωρών

#### 4. Εμπειρική αποτίμηση χωρικών επιδόσεων και ανισοτήτων στο πλαίσιο της Ευρωζώνης

Στο παρόν κεφάλαιο αποπειράται να ελεγχθούν εμπειρικά τα παραπάνω για την Ευρωζώνη, στο πλαίσιο της

οικονομικής κρίσης που ξεκίνησε το 2008-2009 και εξελίχθηκε μετέπειτα δυναμικά με οδυνηρές συνέπειες σε σειρά χωρών και περιφερειών. Η πρώτη γεωγραφική υποενοότητα (βλ. Διάγραμμα 1α) περιλαμβάνει τις χώρες που δέχτηκαν ισχυρές πιέσεις τόσο από τις χρηματαγορές, όσο και από την πολιτική ηγεσία της Ευρωζώνης, και οι οποίες προέβησαν σε βίαιες αναδιαρθρώσεις σε πολλά πεδία – όπως για παράδειγμα στην αγορά εργασίας και στη φορολογία (Cronin, Flavin, & Sheenan, 2016). Παρατηρείται ότι με μικρές εξαιρέσεις, αυτές οι χώρες παρουσιάζουν σαφή δείγματα μετάθεσης κεφαλαίου καθώς ο ΔΜΚ επιδεικνύει σημαντική αύξηση για την περίοδο προ του 2008, και έντονη υποχώρηση μετά το 2009. Η μεγαλύτερης έντασης μετάθεση καταγράφεται στην Ιρλανδία και στην Ισπανία. Στην Ελλάδα εμφανίζονται μάλιστα δύο περιόδοι έντονης μετάθεσης κεφαλαίου (2003-2004 και 2005-2007), αν και «διακοπτόμενης», καθώς μεσολαβεί μια μικρή υποχώρηση της διαδικασίας με τη λήξη των Ολυμπιακών Αγώνων. Από τις δύο αυτές περιόδους, η μεν πρώτη συνδέεται με την είσοδο της χώρας στο ενιαίο νόμισμα, τη φιλοξενία των Ολυμπιακών Αγώνων και τη δημιουργία νέων υποδομών. Η δε δεύτερη, με την προσπάθεια του ελληνικού κεφαλαίου να αποφύγει την επικείμενη απαξίωση λόγω της κρίσης, φαινόμενο που φαίνεται να απηχεί και τη θεωρητική θέση του Harvey επί της διαδικασίας της μετάθεσης κεφαλαίου (Gourzis & Gialis, 2019). Οι υπόλοιπες δύο μεσογειακές χώρες, η Ισπανία και η Κύπρος, έχουν μία συνεχή πορεία ανόδου μέχρι το 2008, ενώ ακολούθως επιδεικνύουν μια σταθερή πτώση.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι υψηλότερες τιμές του ΔΜΚ για την Ελλάδα εν συγκρίσει με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες (Pashardes & Savva, 2009· Christophers, 2011· Kutz, 2016) αποτυπώνουν με ξεκάθαρο τρόπο την επίδραση των Ολυμπιακών Αγώνων στο ελληνικό παραγωγικό σύστημα, αλλά και τη διαχρονικά ανισοβαρή εστίαση του τελευταίου στον κλάδο των κατασκευών. Σε κάθε περίπτωση, ο έντονα χρηματοποιημένος χαρακτήρας πολλών από τις υπό μελέτη οικονομίες, με το παράδειγμα της Κύπρου να ξεχωρίζει, επιδείνωσε το πρόβλημα, σε αντίθεση με το παράδειγμα της Ιταλίας, η οποία ακολούθησε μια σαφώς πιο πατερναλιστική διαχείριση στο ζήτημα της κατοικίας. Παράλληλα, δεδομένης της ισχυρής βιομηχανικής βάσης στον ιταλικό Βορρά, η γειτονική χώρα δείχνει να διαχειρίστηκε την έναρξη της κρίσης δια-

φορητικά, αποφεύγοντας την εκτεταμένη μετάθεση κεφαλαίου στις κατασκευές και στον δομημένο χώρο (Bulbarelli, 2016). Διαφορετική πορεία ακολούθησε η Πορτογαλία, καθώς το μερίδιο επενδύσεων της σε πάγια κεφάλαια βρίσκονταν ήδη από το 2003 σε υψηλά επίπεδα, παρουσιάζοντας έκτοτε σταθερή πτωτική τάση αποτυπώνοντας την έκρηξη τιμών ακινήτων (Rodrigues & Lourenço, 2017). Συνολικά, σε όλες τις Μεσογειακές χώρες αποτυπώνεται μια πτώση των επενδύσεων στις κατασκευές κατά την περίοδο της κρίσης (2008-2012). Η τάση αυτή είναι ισχυρότερη στις Ελλάδα, Ισπανία και Κύπρο και δευτερευόντως σε Πορτογαλία και Ιταλία. Η ανωτέρω τάση αντιστρέφεται ωστόσο στα μέσα της περιόδου της σταθεροποίησης (2013-2017), αποτυπώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο τη συρρίκνωση που επέστη ο κατασκευαστικός κλάδος στις περισσότερες Μεσογειακές χώρες.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η Ιρλανδία, καθώς από το 2003 έως το 2006 ο ΔΜΚ σημειώνει σταθερά ανοδική πορεία, αναδεικνύοντας το καθοριστικό μερίδιο που είχε στην οικονομία της χώρας ο κλάδος των κατασκευών. Ο έτερος πυλώνας στήριξης της οικονομίας της ήταν η κατανάλωση, και για αυτό η «φούσκα» ακινήτων που εμφανίστηκε το 2007 σε συνδυασμό με την παγκόσμια οικονομική κρίση, δημιούργησαν συνθήκες μεγάλης απαξίωσης κεφαλαίων στην εν λόγω χώρα (Jeffrey, 2008· Kelly, 2009· Donovan & Murphy, 2013). Κατά τη περίοδο της κρίσης, αλλά και της σταθεροποίησης, ο κλάδος των κατασκευών στην Ιρλανδία ακολουθεί τις ίδιες πτωτικές τάσεις με την Ισπανία και την Ελλάδα, ενώ παρουσιάζει τάσεις ανάκαμψης μόλις το 2016, υπογραμμίζοντας το συντριπτικό πλήγμα που επέφερε η Ιρλανδική «φούσκα ακινήτων».

Οι χώρες της Βαλτικής, οι οποίες αποτελούν τη 2η γεωγραφική υποενοότητα, παρουσιάζουν μια πιο ομογενοποιημένη εικόνα (βλ. Διάγραμμα 1β), με σαφείς τις τάσεις μετάθεσης κεφαλαίου πριν από την κρίση και έντονη πτωτική τάση του κατασκευαστικού κλάδου έπειτα. Πρέπει να επισημανθεί ότι αυτές οι χώρες εντάχθηκαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2004, ενώ η ενσωμάτωσή τους στην Ευρωζώνη επήλθε στα χρόνια της κρίσης.<sup>1</sup> Είναι, κατ' επέκταση, αιτιολογημένες ως έναν βαθμό οι απότομες αυξομειώσεις, καθώς η προσδοκία ένταξής τους στο ενοποιημένο νόμισμα αποτέλεσε ένα είδος «σοκ» για τις μικρές τους οικονομίες, στρέφοντας εν μέρει τις επενδυτικές ροές στη διαχείριση ακινήτων. Ωστόσο η ένταξή τους στην Ευρωζώνη



δεν μπόρεσε να αποτρέψει τις συνέπειες της κρίσης, αλλά απλώς τις καθυστέρησε, γεγονός που αιτιολογεί παροδική ανάκαμψη του δείκτη (Fifka, 2008· Kattel & Raudla, 2013· Lazauskas, Zavadskas, & Šaparauskas, 2015· Bohle, 2018).

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες ομάδες χωρών, η εικόνα των βορειο-κεντρικών είναι σημαντικά διαφοροποιημένη αντανακλώντας τις διαφορετικές δυνατότητες διαχείρισης της κρίσης στο ευρωπαϊκό κέντρο από ότι στην περιφέρεια (βλ. Διάγραμμα 1γ). Πιο συγκεκριμένα, το Λουξεμβούργο, μια ιδιαίτερα μικρή οικονομία, βασισμένη σχεδόν εξ ολοκλήρου στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, εμφανίζει σαφείς τάσεις μετάθεσης κεφαλαίου. Στη Γαλλία, ομοίως, παρατηρούνται παρόμοιες τάσεις πριν υποχωρήσει το σχετικό μερίδιο επενδύσεων στις κατασκευές, ενώ στην Αυστρία, ο ΔΜΚ παρουσιάζει σταθερά πτωτική δυναμική από το 2004 και μετά. Αποκλίνουσα είναι η περίπτωση του Βελγίου, στο οποίο διαφαίνεται μια μικρή αλλά σταθερά αυξητική τάση του ΔΜΚ για το σύνολο σχεδόν της περιόδου μελέτης, χωρίς αυτή να αυξάνει ή να μεταβάλλεται με άλλο τρόπο πριν την έλευση της κρίσης. Τέλος, στη Γερμανία, παρατηρείται μια εκ διαμέτρου αντίθετη πορεία ως προς τις υπόλοιπες οικονομίες, και ειδικά ως προς τις μικρότερες. Από το 2003 έως το 2005 το μερίδιο επενδύσεων στις κατασκευές ακολουθεί πτωτική πορεία –με την τρίτη μεγαλύτερη κατασκευαστική εταιρεία Phillip Holzmann να έχει κηρύξει πτώχευση (Edmund, 2002· Deutsche Welle, 2005)–, ενώ από το 2006 και εντεύθεν το σχετικό μερίδιο επενδύσεων σημειώνει σταθερή ανοδική τάση. Η τελευταία σχετίζεται, όπως θα αναλυθεί και στην επόμενη ενότητα, με την αντίστοιχα σταθερή αυξητική δυναμική της γερμανικής βιομηχανίας αλλά και συνολικά της γερμανικής οικονομίας εντός του ενοποιημένου νομισματικού ευρωπαϊκού χώρου (Brockmann et al, 2016). Αιτία για αυτή τη διαφοροποίηση ενδέχεται να είναι το γεγονός, ότι οι βορειο-κεντρικές χώρες της Ευρωζώνης, που κατά κανόνα συγκεντρώνουν περισσότερες δραστηριότητες υψηλής προστιθέμενης αξίας, έχουν εμφανώς μικρότερες αυξομειώσεις του ΔΜΚ, παρουσιάζοντας συγκριτικά πολύ μικρής κλίμακας μετάθεση κεφαλαίου ως προς τις γεωγραφικές υποενότητες του μεσογειακού Νότου και των χωρών της Βαλτικής (Gros & Alcidi, 2011). Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει ότι οι κεντρικές οικονομίες της Ευρωζώνης διατήρη-

σαν, εάν δεν αύξησαν, το παραγωγικό τους δυναμικό την περίοδο της κρίσης, χωρίς να στραφούν εκτεταμένα σε επενδύσεις στο δομημένο περιβάλλον.

Διάγραμμα 1α: Εξέλιξη του Δείκτη Μετάθεσης Κεφαλαίου στις μεσογειακές χώρες Ευρωζώνης και στην Ιρλανδία, 2003-2017, Ανηγμένη τιμή 2003=100



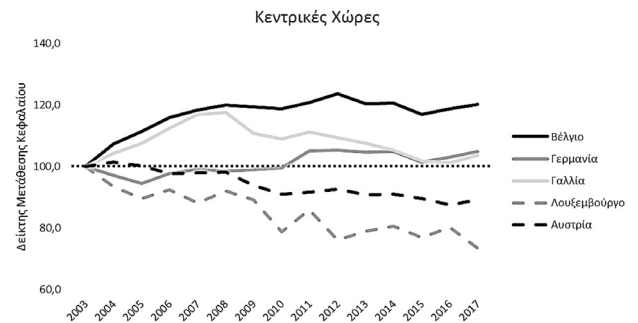
Πηγή: Eurostat, Ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 1β: Εξέλιξη του Δείκτη Μετάθεσης Κεφαλαίου στις χώρες της Βαλτικής, 2003-2017, Ανηγμένη τιμή 2003=100



Πηγή: Eurostat, Ιδία επεξεργασία

Διάγραμμα 1γ: Εξέλιξη του Δείκτη Μετάθεσης Κεφαλαίου στις χώρες της βορειο-κεντρικής Ευρώπης, 2003-2017, Ανηγμένη τιμή 2003=100



Πηγή: Eurostat, Ιδία επεξεργασία

Μελετώντας τον συντελεστή Gini για τις τιμές του ΔΜΚ (Διάγραμμα 2), συμπληρώνονται και διευρύνονται τα προηγούμενα ευρήματα, καθώς αποτυπώνεται ότι κατά τη περίοδο 2003-2007 εντάθηκε η ανισοκατανομή του ΔΜΚ. Οι υψηλότερες τάσεις ανισοκατανομής επισημαίνουν ότι υπήρξαν συγκεκριμένες οικονομίες στις οποίες ο κλάδος των κατασκευών κατείχε ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτήρα. Ωστόσο, λίγο πριν από τη κρίση και κυρίως κατά την εμφάνισή της, ο συντελεστής παρουσιάζει πτωτικές τιμές, γεγονός που καταδεικνύει μια τάση υποβάθμισης των επενδύσεων στο δομημένο περιβάλλον της προηγούμενης περιόδου στις χώρες που προαναφέρθηκαν. Τέλος πρέπει να επισημανθεί ότι επανεμφανίζεται κατά τα χρόνια της κρίσης (χρονικό σημείο κορύφωσης το 2015) μια παροδική άνοδος της ανισοκατανομής του ΔΜΚ. Συσχετίζοντας τη μεταβολή του ΔΜΚ (Διαγράμματα 1α, 1β, 1γ) με τον αντίστοιχο συντελεστή Gini (Διάγραμμα 2), καθίσταται σαφές ότι η παροδική αυτή άνοδος οφείλεται στις ιδιαίτερα χαμηλές τιμές του δείκτη στις οικονομίες στις οποίες πριν από τη κρίση παρουσίαζαν την αντίστροφη εικόνα.

Ο συντελεστής Gini, εφαρμοσμένος για το μερίδιο του μηχανολογικού εξοπλισμού (Διάγραμμα 2), αρχικά εμφανίζει πολύ υψηλότερες τιμές εν συγκρίσει με τις αντίστοιχες για το μερίδιο των κατασκευών. Λίγο πριν από την εμφάνιση της κρίσης οι επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο μηχανολογικού εξοπλισμού, και κατ' επέκταση στη βιομηχανία, φθάνουν στο υψηλότερο σημείο ανισοκατανομής, ως αποτέλεσμα της στροφής των περιφερειακών οικονομιών της Ευρωζώνης στις κατασκευές. Αντίστοιχα με την εμφάνιση της κρίσης, οι επενδύσεις σε μηχανολογικό εξοπλισμό τείνουν προς την ισοκατανομή, αποτέλεσμα της αναδιάρθρωσης των οικονομιών. Αυτή η τάση διακόπτεται όταν οι οικονομίες προσαρμόζονται σταδιακά στις συνθήκες της κρίσης, με αποτέλεσμα οι ισχυρότερες να κατέχουν μεγαλύτερο μερίδιο αντίστοιχων επενδύσεων.

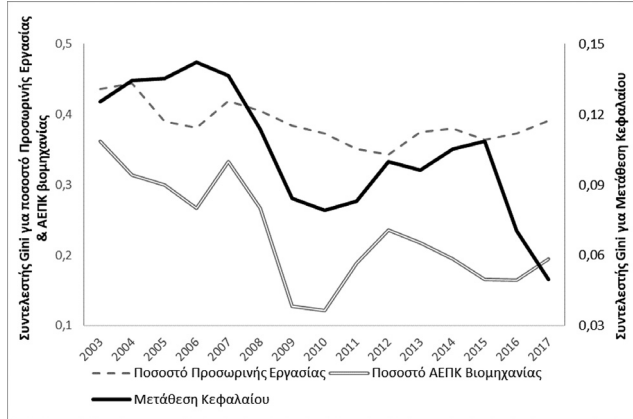
Ο συντελεστής Gini για την προσωρινή εργασία στο κλάδο των κατασκευών δείχνει ιδιαίτερα ισχυρή ανισοκατανομή καθ' όλη την περίοδο μελέτης, με αυξητικές τάσεις στα προ κρίσης χρόνια. Θεωρούμε ότι τέτοιες τάσεις αποτελούν απόρροια της μετάθεσης κεφαλαίου – άλλωστε το μερίδιο της προσωρινής εργασίας στο κλάδο των κατασκευών υπήρξε αυξημένο έως και το 2007 (Χάρτης 1α) στις χώρες με υψηλό ΔΜΚ,

και ιδιαίτερα τις μεσογειακές. Η εξάπλωση αυτών των μορφών εργασίας καθίσταται πιο έντονη κατά τη περίοδο της χρηματοπιστωτικής κρίσης και της εκρηκτικής ανόδου των τιμών των ακινήτων, με χαρακτηριστικότερο πεδίο εμφάνισης την Ισπανία (Gaia, 2010· Akin, 2014· Χατζημιχάλης, 2018). Κατά τα χρόνια της κρίσης (2008-2012) υπάρχει τάση μείωσης των ανισοτήτων συνολικά για τις χώρες μελέτης, η οποία όμως αντιστρέφεται κατά τα χρόνια σταθεροποίησης (2013-2017).

Συμπερασματικά, ο συντελεστής Gini εφαρμοσμένος (Διάγραμμα 2) για τον ΔΜΚ και τις ΑΕΠΚ της βιομηχανίας αποτυπώνει μια αντίθετη πορεία των δύο μεγεθών (άνοδος για το πρώτο και πτώση για το δεύτερο) στην προ κρίσης περίοδο. Αυτή η αντίστροφη πορεία ενισχύει τον ισχυρισμό της μετάθεσης κεφαλαίου σε συγκεκριμένες οικονομίες εντός της ευρωζώνης, καθώς ενώ οι επενδύσεις στο δομημένο περιβάλλον στρέφονταν ετεροβαρώς προς τις μεσογειακές χώρες, την Ιρλανδία και τις χώρες της Βαλτικής. Παράλληλα, οι επενδύσεις σε βιομηχανικό εξοπλισμό έτειναν να ισοκατανέμονται, ως αποτέλεσμα της συρρίκνωσης του βιομηχανικού κλάδου στο σύνολο της Ευρωζώνης. Κατά τα χρόνια της κρίσης και κυρίως της σταθεροποίησης, αυτή η ταύτιση παύει να ισχύει, αποτυπώνοντας με τον πλέον σαφή τρόπο την εισαγωγή της Ευρωζώνης σε μια νέα περίοδο, με τις ανισότητες να διευρύνονται εκ νέου σε ότι αφορά τη βιομηχανική παραγωγή. Στο εύρημα αυτό συνηγορεί και η ανισοκατανομή της προσωρινής εργασίας έως το 2007. Τέλος, να επισημανθεί ότι οι ανισότητες μεταξύ των χωρών στο επίπεδο των ποσοστών προσωρινής απασχόλησης είναι μεγάλες, διαχρονικές, και μοιάζουν να μην επηρεάζονται από την κρίση της περιόδου 2009-2013. Οι εν λόγω ανισότητες μειώνονται σημαντικά κατά την κρίση αλλά φαίνεται πως διευρύνονται δυναμικά μετά το 2015. Συνολικά, οι τιμές Gini για την προσωρινή εργασία και τις ΑΕΠΚ της βιομηχανίας είναι ιδιαίτερα υψηλές (συχνά άνω του 0.3), φέρνοντας στο προσκήνιο τις θεμελιώδεις ανισότητες στο εσωτερικό της Ευρωζώνης όσον αφορά τη διάδοση της προσωρινής εργασίας και τον όγκο των βιομηχανικών επενδύσεων (και επομένως, της βιομηχανικής ανάπτυξης).

Η ανωτέρω ανάλυση επιβεβαιώνει την κατηγοριοποίηση των χωρών της ευρωζώνης σε τρεις ομάδες (βλ. Χάρτης 1α, 1β, 1γ). Στις κεντρικές οικονομίες ωστόσο,

Διάγραμμα 2: Διαχρονική μεταβολή τιμών συντελεστή GINI για i) τον ΔΜΚ, ii) την προσωρινή εργασία στις κατασκευές και iii) τις ΑΕΠΚ στη βιομηχανία, σύνολο χωρών Ευρωζώνης, 2003-2017.

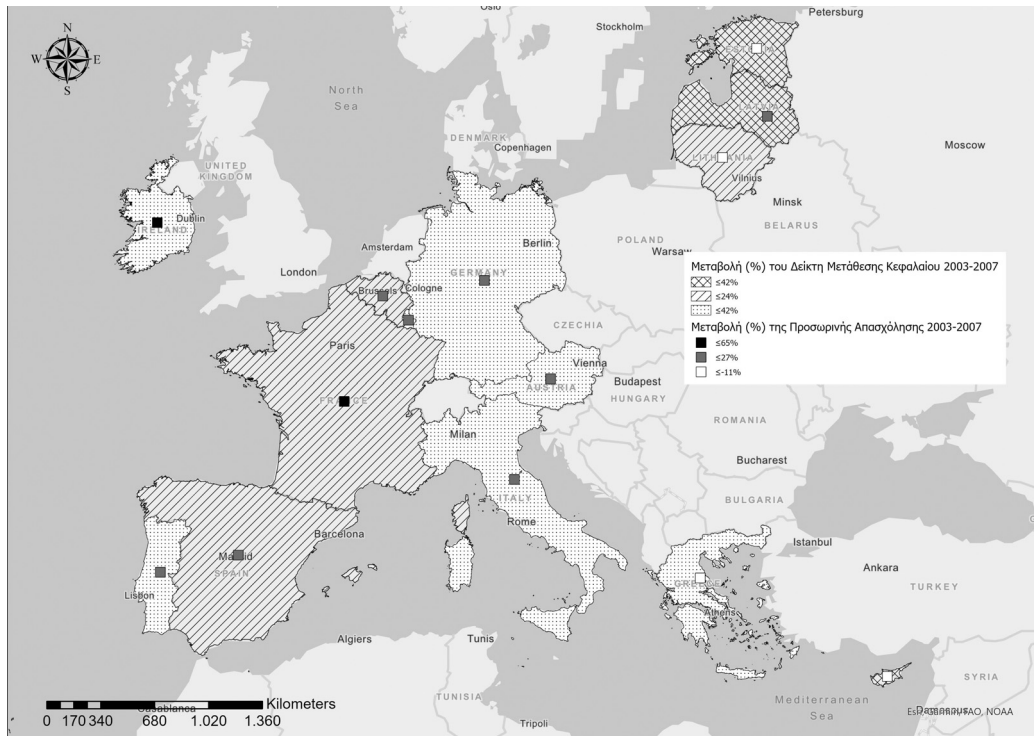


Πηγή: Eurostat, Ιδία επεξεργασία

παρατηρείται μία εσωτερική διαίρεση, με την γερμανική οικονομία να αποτελεί την «ατμομηχανή» δημιουργίας ανισοτήτων στην Ευρωζώνη στην ίδια υποκατηγορία μπορούν υπό προϋποθέσεις να ενταχθούν η Αυστρία και το Βέλγιο. Από μια προσεκτική αντιπα-

ραβολή των μεταβολών του ΔΜΚ ως προς τις διακυμάνσεις της προσωρινής εργασίας στις κατασκευές (Διαγράμματα 1α, 1β και 1γ), γίνεται εμφανής μια αντίστροφη σχέση συνύπαρξης. Με άλλα λόγια, η προσωρινή εργασία στις κατασκευές ανεβαίνει σημαντικά όσο ο ΔΜΚ υποχωρεί και το αντίστροφο: αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα στην Ισπανία, τις χώρες της Βαλτικής, την Ελλάδα και την Ιρλανδία. Το 2012, και ενώ η κρίση έχει «παγιωθεί», στις Μεσογειακές χώρες έχει μειωθεί έντονα ο ΔΜΚ, ενώ παράλληλα αυξάνεται η προσωρινή απασχόληση. Στις χώρες της Βαλτικής, εν αναμονή της εισόδου τους στο κοινό νόμισμα, οι επενδύσεις στο δομημένο περιβάλλον συνεχίζουν αλλά όχι με την ίδια ένταση. Στις δύο αυτές υποπεριόδους μελέτης οι κεντρικές οικονομίες διατηρούν μια σχετικά σταθερή εικόνα, με μέτρια ποσοστά προσωρινής εργασίας και τιμών ΔΜΚ. Στην τρίτη υποπερίοδο ωστόσο, οι κεντρικές οικονομίες παρουσιάζουν αύξηση των επενδύσεων στις κατασκευές, διατηρώντας σταθερά τα ποσοστά προσωρινής εργασίας. Αντίθετα, στις μεσογειακές χώρες ο κλάδος των κατασκευών δείχνει να μην παρουσιάζει σημάδια ανάκαμψης, ενώ τα ποσοστά προσωρινής εργασίας αυξάνονται. Συμπερασμα-

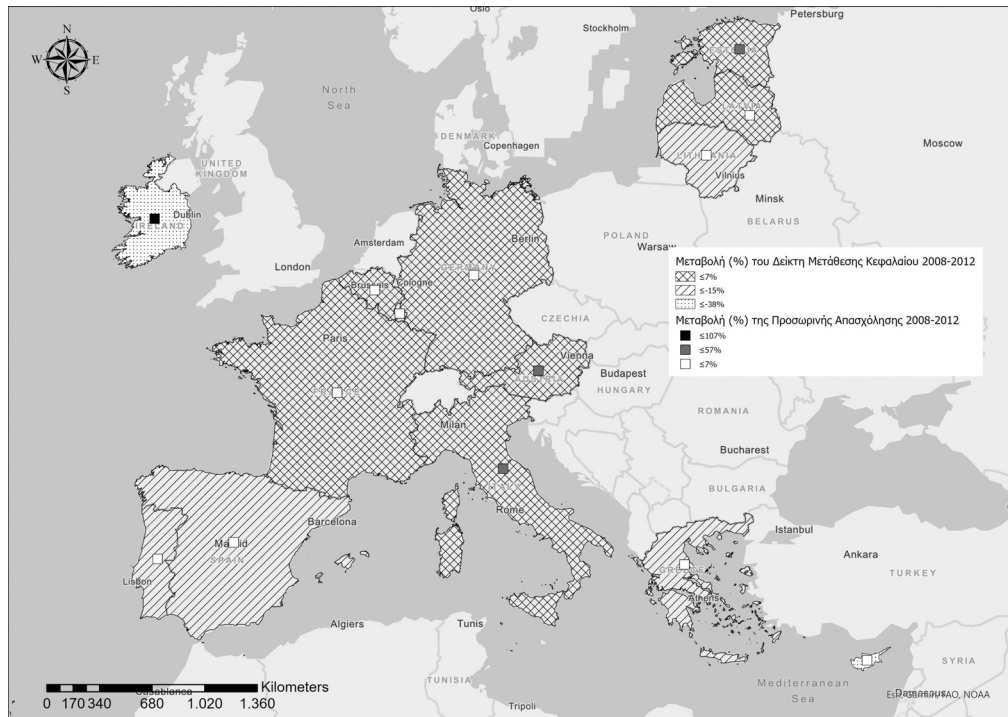
Χάρτης 1α: Σχέση ρυθμού μεταβολής ποσοστού Προσωρινής Απασχόλησης και ΔΜΚ, 2007



Πηγή: Eurostat, Ιδία επεξεργασία

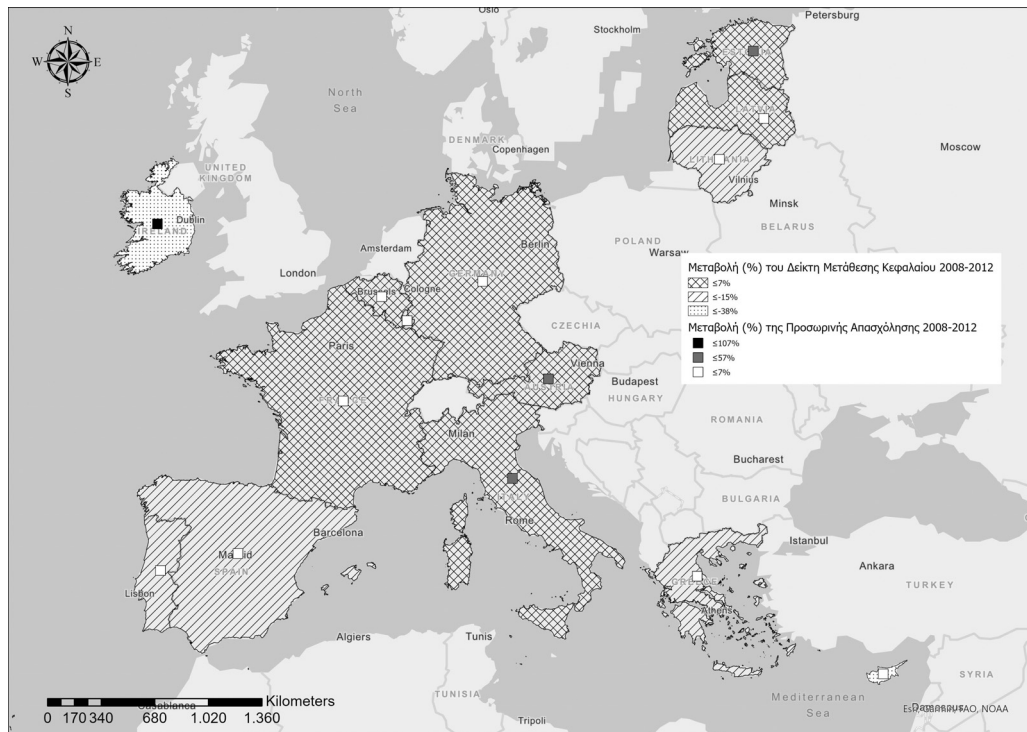


Χάρτης 1β: Σχέση ρυθμού μεταβολής ποσοστού Προσωρινής Απασχόλησης και ΔΜΚ, 2012



Πηγή: Eurostat, Ιδία επεξεργασία

Χάρτης 1γ: Σχέση ρυθμού μεταβολής ποσοστού Προσωρινής Απασχόλησης και ΔΜΚ, 2012



Πηγή: Eurostat, Ιδία επεξεργασία



τικά, είναι εμφανές ότι οι κεντρικές οικονομίες διαχειρίστηκαν (ή αναγκάστηκαν να διαχειριστούν) την κρίση με τελείως διαφορετικό τρόπο από ότι οι μεσογειακές χώρες και οι χώρες της Βαλτικής. Τότε, είναι εμφανές ότι χαράχθηκε μια «ζώνη απαξίωσης κεφαλαίων και απορρόφησης κραδασμών» κατά μήκος της περιφέρειας της Ευρωζώνης, μια ζώνη «προστασίας» των επενδύσεων στην καρδιά της Ευρωζώνης, και ιδιαίτερα στη Γερμανία.

##### 5. Συζήτηση και συμπεράσματα

Η ανάλυση χωρικών επιλύσεων και αναπαραγωγής ανισοτήτων στις χώρες της Ευρωζώνης φέρνει στο προσκήνιο μια σειρά από ενδιαφέροντα ευρήματα. Δείχνει, τόσο να επιβεβαιώνει σε σημαντικό βαθμό, όσο και να τροποποιεί την αρχική υπόθεση, πως την αμέσως προηγούμενη της κρίσης περίοδο το κεφάλαιο στρέφεται σε επενδύσεις στις κατασκευές και στον δομημένο χώρο, καθυστερώντας αλλά όχι αποφεύγοντας την επερχόμενη απαξίωση του. Η εμπειρικά τεκμηριωμένη αυτή διαπίστωση φαίνεται μάλιστα να επηρεάζεται αποφασιστικά από την κυρίαρχη χωρική και κοινωνικο-οικονομική πόλωση στο εσωτερικό της Ευρωζώνης, καθώς ισχύει κυρίως για τις περιφερειακές, και λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρωζώνης. Η γεωγραφική ανισότητα φαίνεται όντως να αποτελεί βασικό προσδιοριστικό παράγοντα των χωρικών επιλύσεων που ενεργοποιήθηκαν αρχικά προς αποφυγή και έπειτα με στόχο της υπέρβαση της εν λόγω κρίσης. Οι ιδιαιτερότητες της χρήσης κοινού νομίσματος (Ευρώ) εντός μιας κατά τα άλλα ανισόμετρα αναπτυγμένης και χωρίς κοινές πολιτικο-οικονομικές δομές ένωσης χωρών, κατέστησαν τη σημασία του γεωγραφικού παράγοντα ακόμη περισσότερο κρίσιμη, καθώς σημαντικά εθνικής κλίμακας εργαλεία διαχείρισης κρίσεων, όπως η υποτίμηση νομίσματος, τέθηκαν πλήρως εκτός του πλαισίου δυνατικών λύσεων.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η Ευρωζώνη συνενώνει ένα σύνολο διαφορετικών, ως προς τα χαρακτηριστικά και το μέγεθος τους οικονομιών, με αποτέλεσμα η ποσοτική και ποιοτική αποτίμηση της μετάθεσης κεφαλαίου να καθίσταται ένα δύσκολο εγχείρημα. Ωστόσο αυτό αποτελεί ένα εγχείρημα το οποίο μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά τις πολύπλοκες σχέσεις που συνοδεύουν τέτοιες μορφές χωρικής αναδιάρθρωσης

και να δημιουργήσει προϋποθέσεις για περαιτέρω μελέτη. Συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των χωρών της 1ης και της 2ης υποομάδας γεωγραφικά γειτονικών χωρών παρουσιάζουν ισχυρή τάση μετάθεσης κεφαλαίου πριν, και σημαντική συρρίκνωση του σχετικού μεριδίου των κατασκευών κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά την κρίση. Αυτές είναι:

- Από τις μεσογειακές χώρες οι Ισπανία, η Ελλάδα και η Κύπρος
- Από τις χώρες της Βαλτικής η Εσθονία, η Λετονία και η Λιθουανία

Η εικόνα είναι εκ διαμέτρου αντίθετη στις κεντρικές οικονομίες, όπου οι τιμές του Δείκτη Μετάθεσης Κεφαλαίου παραμένουν σχετικά σταθερές ή και αυξάνονται μεσούσης της κρίσης, γεγονός που καταδεικνύει ότι οι συγκεκριμένες χώρες διαχειρίστηκαν την κρίση μέσω του πεδίου της παραγωγής. Ειδικά συνυπολογίζοντας τη συνεχώς συρρικνούμενη ζήτηση, η οποία παρατηρείται ακόμη και στις δικές τους εσωτερικές αγορές, τότε είναι εμφανές ότι η λύση ήταν η περαιτέρω επέκταση σε αγορές του εξωτερικού. Η δομή της Ευρωζώνης, με τα πλεονεκτήματα που παρέχει (π.χ. μηδενικοί δασμοί), αποτέλεσε βασικό εργαλείο σε αυτή την επιλογή. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι περιφερειακές οικονομίες της Ευρωζώνης αποτέλεσαν μια «περιφερειακή ζώνη εξαγωγής» της κρίσης, διαδικασία που λειτούργησε προς όφελος των κεντρικών, απορροφώντας σε μεγάλο βαθμό τους κραδασμούς της απαξίωσης.

Συνολικά, όπως έδειξε και η εξέλιξη των τιμών του συντελεστή Gini, οι οικονομίες της Ευρωζώνης δεν βρισκόταν ποτέ στα ίδια επίπεδα ανάπτυξης, γεγονός που εξηγεί γιατί τα γεωγραφικά μοτίβα που αναδύθηκαν παρουσίασαν διαφορετικές τάσεις του ΔΜΚ αλλά και της προσωρινής εργασίας στον κλάδο των κατασκευών. Η ανισοκατανομή των βιομηχανικών και κατασκευαστικών ΑΕΠΚ εντός της Ευρωζώνης στην προ κρίσης περίοδο, υπέρ των κεντρικών και σε βάρος των περιφερειακών οικονομιών, επιβεβαιώνει την αρχική μας υπόθεση σχετικά με τη μετάθεση κεφαλαίου. Υπογραμμίζει εκ νέου δε, τον διαφορετικό παραγωγικό χαρακτήρα και τις θεμελιώδεις ανισότητες μεταξύ των τριών εξεταζόμενων γεωγραφικών ομάδων-χωρών. Παράλληλα, η ανισοκατανομή της προσωρινής εργασίας στις κατασκευές κατά τη συγκεκριμένη υποπερίοδο μελέτης επιβεβαιώνει τη σημασία του κλάδου στις περιφερειακές οικονομίες, σε ένα περιβάλλον

εκρηκτικής ανόδου των τιμών των ακινήτων και χρηματοπιστωτικής κρίσης. Επιχειρώντας μια ερμηνεία των παραπάνω, συμπεραίνεται ότι οι χώρες της περιφέρειας της Ευρωζώνης διαχειρίστηκαν την οικονομική κρίση διαφορετικά από ότι οι κεντρικές χώρες: το κεφάλαιο των χωρών της Μεσογείου, της Ιρλανδίας και των χωρών της Βαλτικής, πριν από την κρίση, είχε στραφεί στο δομημένο περιβάλλον, ως αποτέλεσμα της χαμηλής κερδοφορίας στο πεδίο της παραγωγής.

Τα διαφορετικά μείγματα πολιτικών διαχείρισης της κρίσης στο πλαίσιο της Ευρωζώνης παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον περαιτέρω μελέτης. Πιο συγκεκριμένα, ο περιζήτητος στόχος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η χωρο-κοινωνική σύγκλιση, δεν έχει ακόμη επιτευχθεί, καθώς η παρουσία εσωτερικών και εξωτερικών οικονομικών συγκέντρωσης που τείνουν να αναπτύσσονται σε συγκεκριμένες περιφερειακές ενότητες διευρύνουν τις ήδη υπάρχουσες ανισότητες. Οι δυναμικές κεντρικές οικονομίες στηρίχτηκαν σε κλάδους έντασης κεφαλαίου, και οι λιγότερο ανεπτυγμένες, όπως αυτές της Μεσογείου, σε κλάδους εντάσεως εργασίας, με αποτέλεσμα οι πρώτες να ασκούν σοβαρές πιέσεις στις δεύτερες (Κολτσαράς, 2014). Με την είσοδο των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης οι ανισότητες αυτές αυξήθηκαν, επιστρέφοντας στα επίπεδα της δεκαετίας του 1980 (Χατζημιχάλης, 2012). Παράλληλα οι πιεζόμενες οικονομίες των μεσογειακών χωρών, στηρίχτηκαν στον κλάδο του τουρισμού, ο οποίος προωθήθηκε ιδιαίτερα μέσω των ευρωπαϊκών προγραμμάτων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010). Ο εν λόγω κλάδος όμως αποτελεί μια ιδιαίτερα ευαίσθητη οικονομική δραστηριότητα, που μπορεί να δεχτεί πιέσεις από ποικίλες ετερογενείς αιτίες (μείωση εισοδήματος πολιτών της χώρας προέλευσης, γεωπολιτικοί λόγοι, πολλαπλός ανταγωνισμός), όπως φανερώνει η τρέχουσα υγειονομική κρίση, καθιστώντας τις Μεσογειακές οικονομίες ακόμη πιο ευάλωτες (Bianchi, 2018).

Επιχειρώντας μια ερμηνεία των παραπάνω, συμπεραίνεται ότι η οικονομική ενοποίηση που υλοποιήθηκε μέσω της Ευρωζώνης επιδείνωσε τις ανισότητες, καθώς η εισαγωγή ενιαίου «σκληρού» νομίσματος επί άνιστα ανεπτυγμένων περιφερειακών συστημάτων λειτούργησε σε βάρος των περιφερειακών χωρών (Karoor, 2015· Bieler & Erne, 2015). Η νομισματική ενοποίηση όξυνε περαιτέρω τα προβλήματα καθώς συνδυάστηκε με α) την άνιση παραγωγική ανάπτυξη υπέρ των δραστηριοτήτων εντάσεως κεφαλαίου, β) την

κατάργηση των δασμών και γ) την στροφή των περιφερειακών οικονομιών σε κλάδους ισχυρά εξαρτώμενους από εξωγενείς παράγοντες όπως τουρισμός (Συκάς & Γκιάλης, 2019).

Στα πρώτα χρόνια της ενοποίησης αυτή η κατάσταση πριμοδότησε αρχικά τον δανεισμό, καθώς μείωσε τα επίπεδα επιτοκίων και παρείχε πρόσβαση στις κεφαλαιαγορές στις πιο αδύναμες οικονομίες, οι οποίες στηριζόταν πλέον σε ένα ισχυρό νόμισμα (Ρωμαιοί, 2013). Σημαντικό τμήμα του δανεισμού των μικρότερων οικονομιών διοχετεύτηκε στον κατασκευαστικό κλάδο και στη διαχείριση ακινήτων, είτε ως επενδυτική επιλογή του εγχώριου κεφαλαίου, είτε ως «ανάχωμα» στην οικονομική κρίση (Gourzis & Gialis, 2019· Μανδραβέλης, 2011). Παράλληλα, παρείχε τη δυνατότητα στα υψηλής προστιθέμενης αξίας προϊόντα των κεντρικών βιομηχανικών χωρών να εισέλθουν δυναμικά στις αγορές των μικρότερων οικονομιών, εκτοπίζοντας τα προϊόντα των δευτέρων (Brockmann, Brezinski, & Erbe, 2016· Bertoli, Brücker, & Moraga, 2013). Οι παραγωγικές βάσεις των μικρότερων οικονομιών συνθλίφτηκαν υπό το βάρος των παραπάνω συνθηκών αλλά και του εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού, ο οποίος αποτυπώθηκε στο μαζικό κλείσιμο βιομηχανικών μονάδων και τις τάσεις μετακίνησής τους σε άλλους τόπους, τη συμπίεση του λιανεμπορίου και τις συνεχείς κρίσεις του χρηματοπιστωτικού τομέα (Gills, 2010· Χατζημιχάλης, 2012).

Με μια εξαιρετικά ασταθή παραγωγική βάση, οι κατασκευές αποτέλεσαν σημαντικό πεδίο-διέξοδο επενδύσεων στις περιφερειακές οικονομίες. Πρέπει να επισημανθεί ότι εντοπίζεται υπερμεγέθυνση του κατασκευαστικού κλάδου σχεδόν στο σύνολο των οικονομιών που μελετήθηκαν παραπάνω, και αποτέλεσε έναν από τους πρωταρχικούς παράγοντες που η οικονομική κρίση του 2008 εμφανίστηκε στο πλαίσιο της Ευρωζώνης με τη μορφή «φούσκας» ακινήτων (Κυριακίδης, 2014· Kattel & Raudla, 2012· López & Rodríguez, 2011). Παράλληλα, το πλεόνασμα υπέρ των ισχυρών κεντρικών οικονομιών που προερχόταν από το εμπόριο υπό μηδενικούς δασμούς έπρεπε να επανεπενδυθεί, και η περιφέρεια της Ευρωζώνης φαινόταν ιδανική επιλογή κερδοφόρας διεξόδου (Christophers, 2011· Bieler & Erne, 2015). Η επίδραση του κοινού νομίσματος γίνεται ακόμη πιο εμφανής στο παράδειγμα των χωρών της Βαλτικής, καθώς οι έντονες αυξομειώσεις του ΔΜΚ σε αυτή την ομάδα χωρών είναι το αποτέλεσμα

των αντίρροπων δυνάμεων της κρίσης (πτωτική τάση) και της εισαγωγής στο Ευρώ (αυξητική τάση) (Banincova, 2010· Hudson, 2008). Ως αποτέλεσμα, η Ευρωζώνη αποτέλεσε βασικό πεδίο διεύρυνσης χωρικών ανισοτήτων, οι οποίες δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να ιδωθούν ανεξάρτητα από τις προοπτικές που προσέφεραν για την αναπαραγωγή του ευρωπαϊκού κεφαλαίου (Χατζημιχάλης, 2017).

Σε κάθε περίπτωση, η κρίση του 2008 έθεσε σε δοκιμασία την Ευρωζώνη, καθώς η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου, σε συνδυασμό με τις τάσεις αναδιοργάνωσης γεωγραφικού και οικονομικού χαρακτήρα του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, δημιούργησαν έναν ασφυκτικό κλοιό στις ευρωπαϊκές χώρες (Χατζημιχάλης, 2012). Η πολιτική επιλογή της ηγεσίας της Ευρωζώνης να διαχειριστεί την κρίση μέσω λιτότητας επιδείνωσε τις ανισότητες σε τέτοιο βαθμό, ώστε πολλοί να συζητάνε για τα κέρδη του ισχυρού Βορρά εν μέσω της κρίσης. Ιδιαίτερα στις μικρότερες οικονομίες που στηρίζονταν στην κατανάλωση, σε επενδύσεις εντάσεως εργασίας και στον ισχυρό κατασκευαστικό κλάδο, η μετάθεση κεφαλαίου αποτέλεσε μια βαλβίδα αποσυμπίεσης των υπερσυσσωρευμένων κεφαλαίων, η οποία όμως δεν μπόρεσε να ανακόψει την επερχόμενη υποτίμηση. Μέρος του κεφαλαίου που δεν μπορούσε να βρει κερδοφόρα επενδυτικά πεδία στις περιφερειακές οικονομίες, στράφηκε στις κεντρικές χώρες, οι οποίες ακόμα και μέσα στη κρίση συγκέντρωναν σε συγκεκριμένες νησίδες (π.χ. στις πόλεις και περιφέρειες που συναπαρτίζουν την «μπλε μπανάνα» που εκκινεί από τον Ιταλικό Βορρά και καταλήγει στο Λονδίνο) εργατικό δυναμικό υψηλής ειδίκευσης και τεχνολογία. Ωστόσο, ο προσωρινός χαρακτήρας των γεωγραφικών επιλύσεων/προσωρινών διευθετήσεων απειλεί ήδη και αυτές τις συγκεντρώσεις, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη μεγάλη άνοδο των τιμών των ακινήτων στη Γερμανία. Το φαινόμενο αυτό μάλιστα ήδη αποτελεί πεδίο έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης, με τις δηλώσεις διαμαρτυρίας για τα ενοίκια στο Βερολίνο να θεωρούνται η μεγαλύτερη μαζική έκφραση δυσανεξίας των τελευταίων χρόνων (Sturm, 2019· *Η Καθημερινή*, 2019). Δείχνοντας την δυνατότητα να διαχειριστεί τέτοιου είδους κρίσεις με πολλαπλούς τρόπους, η γερμανική κυβέρνηση προχώρησε στην αγορά 6.000 κατοικιών για να συγκρατήσει τις τιμές – ωστόσο, αν τα επιτόκια του γερμανικού τραπεζικού συστήματος παρουσιάσουν έστω και μικρή άνοδο, υπάρ-

χει ανά πάσα στιγμή ο κίνδυνος μία νέας «φούσκας» ακινήτων, αυτή τη φορά μέσα στην καρδιά της ίδιας της Γερμανίας (Möbert, Schneider & Deutsche Bank AG, 2018).

Η σύνθεση των παραπάνω ευρημάτων επικυρώνει την αναλυτική δυναμική και την εννοιολογική πληρότητα της έννοιας των χωρικών παγιώσεων/επιλύσεων, η οποία εμφανίζεται πιο επίκαιρη παρά ποτέ. Πέραν της εννοιολογικής της συνάφειας με το φαινόμενο των οικονομικών κρίσεων, η έννοια αναδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη και ως ερμηνευτικό εργαλείο για πολιτικές και οικονομικές επισημάνσεις ευρύτερου χαρακτήρα σχετικά με τις ενδο-ευρωπαϊκές ανισότητες και ανισομετρίες.

Ουσιαστικά όπως προέκυψε από τη μελέτη του ΔΜΚ και των τιμών Gini η μετάθεση κεφαλαίου αποτέλεσε μια ιδιαίτερη μορφή χωρικής παγίωσης/προσωρινής διευθέτησης, και η κίνηση του κεφαλαίου προς το δευτερογενές κύκλωμα είναι ο πυλώνας στον οποίο στηρίχτηκε. Η παραγωγή δομημένου χώρου δημιούργησε (όπως επισημαίνεται και θεωρητικά) ένα δίκτυο παγιώσεων, καθώς μέρος του κεφαλαίου «πακτώνεται» στο έδαφος «παράγοντας χώρο». Παράλληλα η ανάγκη του κεφαλαίου για κίνηση, η οποία κοστίζει χρόνο και χρήμα, οδήγησε σε μια δεύτερη «δέσμη» γεωγραφικών διευθετήσεων με τη μορφή της επέκτασης, μέσω της ελεύθερης διακίνησης προϊόντων και κεφαλαίου (Karoor, 2015).

Συμπερασματικά, σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχει μια τάση για αναδιοργάνωση του χώρου, ιδιαίτερα του αστικού. Η συνεχής, πλην άνιση, γεωγραφική επέκταση, σε συνδυασμό με την απειλή μιας νέας κρίσης λόγω της πανδημίας, θέτει σε κίνδυνο πλέον και τις ισχυρές χώρες της Ευρωζώνης. Είναι πιθανό, δε, να οδηγήσει σε έναν νέο κύκλο μεταφοράς επενδυτικών ροών από το πρωτογενές στο δευτερογενές κύκλωμα σε ακόμη μεγαλύτερη κλίμακα από αυτήν που καταγράφηκε στην παρούσα εργασία. Η Ευρωζώνη, με το ολοένα και πιο διασυνδεδεμένο σύστημά της, είναι πιθανό να δεχτεί δυσανάλογα μεγάλες πιέσεις, και οι πολιτικές λύσεις οι οποίες έχουν δοθεί ως τώρα εμφανίζονται ανεπαρκείς. Η γεωγραφική μετάθεση των επιπτώσεων της κρίσης μέσω των μεταβαλλόμενων ροών κεφαλαίου και εργασίας παρέχει χωρο-χρονικά συγκεκριμένες λύσεις στο καπιταλιστικό σύστημα – οι λύσεις αυτές, αποδίδουν λίγο ή πολύ, αλλά δεν μπορούν να υπερκεράσουν τον εγγενώς κρισιακό χαρακτήρα του.

## Σημείωση

1. Η Εσθονία εντάχθηκε στην Ευρωζώνη το 2011, η Λετονία το 2014 και η Λιθουανία το 2015.

## Βιβλιογραφία

- Akin, O., Montalvo, J. G., Villar, J. G., Peydró, J. L., & Raya, J. M. (2014). «The real estate and credit bubble: evidence from Spain». *SERIEs*, 5(2-3), 223-243.
- Alessandrini, P., Hallet, H., Presbitero, A., & Fratianni, M. (2012). «The Eurozone crisis: Fiscal fragility, external imbalances, or both». *Vox Research Paper*, 20(5), σ. 2013.
- Banincova, E. (2010). «Baltic Economies and Financial Crisis in the EU». *EU Studies in Japan*, 2010(30), σσ. 178-198.
- Belke, A. (2013). «Debt mutualisation in the ongoing Eurozone crisis—a tale of the “North” and the “South”». *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 7.
- Bertoli, S., Brücker, H., & Moraga, J. (2013). «The European Crisis and Migration to Germany: Expectations and the Diversion of Migration Flows». *Documentos de trabajo* (3), σ. 1.
- Bianchi, R. (2018). «The political economy of tourism development: A critical review». *Annals of Tourism Research* (70), σσ. 88-102.
- Bieler, A., & Erne, R. (2015). «Transnational solidarity? The European working class in the Eurozone crisis». *Bieler, A. and R. Erne*, 154-178.
- Brockmann, C., Brezinski, H., & Erbe, A. (2016). «Innovation in construction megaprojects». *Journal of Construction Engineering and Management*, 142 (11), σ. 04016059.
- Bohle, D. (2018). «European integration, capitalist diversity and crises trajectories on Europe’s Eastern periphery». *New political economy*, 23(2), 239-253.
- Bulbarelli, M. (2016). *The housing finance system in Italy and Spain: Why did a housing bubble develop in Spain-and not in Italy?* Papers on International Political Economy.
- Castree, N., & Christophers, B. (2015). «Banking spatially on the future: Capital switching, infrastructure, and the ecological fix». *Annals of the Association of American Geographers*, 105(2), 378-386.
- Christophers, B. (2011). «Revisiting the urbanization of capital». *Annals of the Association of American Geographers*, 1347-1364.
- Cronin, D., Flavin, T. J., & Sheenan, L. (2016). «Contagion in Eurozone sovereign bond markets? The good, the bad and the ugly». *Economics Letters*, 143(C), σσ. 5-8.
- Deutsche Welle. (2005). «German Construction Sector Crisis Deepens». *Deutsche Welle*. Ανάκτηση από <https://p.dw.com/p/6B1p>.
- Donovan, D., & Murphy, A. (2013). *The fall of the Celtic tiger: Ireland and the euro debt crisis*. Oxford: Oxford University Press.
- Edmund, A. L. (2002, March 2). «Big Builder In Germany Is Bankrupt». *The New York Times*, 1. Ανάκτηση από <https://www.nytimes.com/2002/03/22/business/big-builder-in-germany-is-bankrupt.html>.
- Engels, F. (2003). *Η αποικιοκρατία στην Ασία : Ινδία, Περσία, Αφγανιστάν: 1853*. Αθήνα: Άγρα.
- Fifka, M. S. (2008). «The baltics: continuing boom or bursting bubble?». *Business Economics*, 43(4), σσ. 25-35. Ανάκτηση από <https://link.springer.com/article/10.2145/20080404>.
- Gaia, A. (2010). «Focus-Eurozone labour market». *Italy: Intesa Sanpaolo Research Department. This is the published version of the paper. This version of the publication may differ from the final published version*.
- Gills, B. (2010). «Going South: capitalist crisis, systemic crisis, civilisational crisis». *Third World Quarterly*, 31(2), σσ. 169-184.
- Gros, D., & Alcidi, C. (2011). «Adjustment difficulties and debt overhangs in the eurozone periphery». *CEPS Working Documents*.
- Gourzis, K., Herod, A., & Gialis, S. (2019). «Linking Gentrification and Labour Market Precarity in the Contemporary City: A Framework for Analysis». *Antipode*, 51(5), 1436-1455.
- Gourzis, K., & Gialis, S. (2019). «Dismantled Spatial Fixes in the Aftermath of Recession: Capital Switching and Labour Underutilization in the Greek Capital Metropolitan Region». *International Journal of Urban and Regional Research*, 43(4), σσ. 1-26.
- Harman, C. (2010). *Zombie capitalism: Global crisis and the relevance of Marx*. Haymarket Books.
- Harvey, D. (1976). «The Marxian theory of the State». *Antipode*, 8(2), 80-89.
- Harvey, D. (1981). «The spatial fix—Hegel, von Thunen, and Marx». *Antipode*, 13(3), 1-12.
- Harvey, D. (1982). *Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, D. (1996). «Cities or urbanization?». *City*, I(1-2), 38-61.
- Harvey, D. (2001). «Globalization and the spatial fix». *Geographische revue*, 23-31.
- Harvey, D. (2008). «The right to the city». *The City Reader*, 6, 23-40.
- Harvey, D. (2011). *Το Αίνιγμα του Κεφαλαίου*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Harvey, D. (2012). «History versus theory: A commentary on Marx’s method in Capital». *Historical*, 20(2), 3-38.
- Harvey, D. (2014). *Seventeen contradictions and the end of capitalism*. 2014: Oxford University.
- Harvey, D. (2017). *Marx, capital, and the madness of economic reason*. Oxford University Press.
- Holgersen, S. (2015). «Economic crisis,(creative) destruction, and the current urban condition». *Antipode*, 47(3), 689-707.
- Hudson, M. (2008). «Fading Baltic Miracle». *The International Economy*, 22(1), σσ. 74-78.
- Iversen, T., & Soskice, D. (2013). «An structural-institutional explanation of the Eurozone crisis». *Political Economy Workshop*. London: London School of Economics.
- Jeffrey, S. D. (2008). «Το σκάσιμο της «φούσκας» και η παγκόσμια ανάκαμψη». *Ναυτεμπορική*. Ανάκτηση από <https://www.naftemporiki.gr/story/186875/to-skasimo-tis-fouskas-kai-i-pagkosmia-anakampsi>
- Kapoor, S. (2015). *Euro Area Governance-Ideas for Crisis Management Reform*. Brussels: Geert Gami.
- Kattel, R., & Raudla, R. (2012). *Austerity that Never Was? The Baltic States and the Crisis*. Levy Economics Institute.



- Kattel, R., & Raudla, R. (2013). «The Baltic Republics and the crisis of 2008-2011». *Europe-Asia Studies*, 65(3), σσ. 426-449.
- Kelly, M. (2009). *The Irish property bubble: causes and consequences*. Dublin: UCD.
- King, R. J. (1989). «Capital switching and the role of ground rent: 3 Switching between circuits, switching between submarkets, and social change». *Environment and Planning A*, 21(7), 853-880.
- Krugman, P. (2012). *End this depression now!*, WW Norton & Company.
- Kutz, W. (2016). «The Eurozone Crisis and Emerging Market Expansion: Capital Switching and the Uneven Geographies of Spanish Urbanization». *International Journal of Urban and Regional Research*.
- Lazauskas, M., Zavadskas, E. K., & Šaparauskas, J. (2015). «Ranking of priorities among the baltic capital cities for the development of sustainable construction». *Economics and Management*.
- Lefebvre, H. (1976). *Μαρξισμός και πόλη*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (Τόμ. 142). Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2007). *Δικαίωμα στην πόλη*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- López, I., & Rodríguez, E. (2011). «The spanish model». *New left review*, 69(3), σσ. 5-29.
- Marx, K. (1975). *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*. Αθήνα: Γλάρος.
- Marx, K. (2011). Το επικείμενο δάνειο στις Ινδίες. Στο K. Marx, & F. Engels, *Κείμενα για την οικονομική κρίση* (σσ. 135-141). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marx, K. (2016). *Το Κεφάλαιο* (Τόμ. I). (Θ. Γκιούρας, Μεταφρ.) Αθήνα: ΚΨΜ.
- Möbert, J., Schneider, S., & Deutsche Bank AG. (2018). *The German housing market in 2018*. Frankfurt: Deutsche Bank Research.
- Negreponti-Delivanis, M. (2012). «The end of the Eurozone: European North against European South». *Romanian Distribution Committee Magazine*, 3(3), σσ. 5-30.
- Pashardes, P., & Savva, C. (2009). «Factors affecting house prices in Cyprus: 1988-2008». *Cyprus Economic Policy Review*, 3(1), σσ. 3-25.
- Rodrigues, P., & Lourenço, R. (2017). «House prices in Portugal-what happened since the crisis?». *Economic Bulletin and Financial Stability Report Articles and Banco de Portugal Economic Studies*, σσ. 41-57.
- Smith, N. (2010). *Uneven development: Nature, capital, and the production of space*. University of Georgia Press.
- Storper, M., & Walker, M. (1989). *The Capitalist Imperative: Territory, Technology, and Industrial*. Oxford: Basil Blackwell Press.
- Sturm, A. (2019). «First-time buyers crowded out of booming German housing market». *Deutsche Welle*. Ανάκτηση από <https://www.dw.com/en/first-time-buyers-crowded-out-of-booming-german-housing-market/a-48387287>
- Walker, R. (2016). «Why cities? A response». *International Journal of Urban and Regional Research*, 40(1), 164-180.
- Γιαουτζή, Μ. (1977). «Φουνξιοναλιστική προσέγγιση και κριτική της». Στο *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα* (σσ. 9-25). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Γκιιάλης, Σ., & Herod, A. (2015). *Γεωγραφία της Εργασίας*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2010). *Η Ευρώπη, ο πρώτος τουριστικός προορισμός στον κόσμο – ένα νέο πλαίσιο πολιτικής για τον ευρωπαϊκό τουρισμό*. Βρυξέλλες.
- Η Καθημερινή. (2019, 09 28). «Έξι χιλιάδες διαμερίσματα αγοράζει ο δήμος του Βερολίνου». Ανάκτηση από <https://www.kathimerini.gr/1044783/article/oikonomia/die8nhsoikonomia/e3i-xiliades-diamerismata-agorazei-o-dhmos-toy-verolinoy>
- Κολτσαράς, Ε. (2014). *Περιφερειακή σύγκλιση-απόκλιση στην ΕΕ: νέοι δείκτες και μέθοδοι μέτρησης των περιφερειακών ανισοτήτων*. Βόλος: Doctoral dissertation, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Πολυτεχνική, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- Κουρλιούρος, Η. (2001). *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Κυριακίδης, Ν. (2014). «Η φούσκα και το δράμα». *Η Αυγή*. Ανάκτηση από <http://www.avgi.gr/article/10807/4283125/ephouska-kai-to-drama?fbclid=IwAR1kSq47ZwlzM1yYqN3deeGa2xxB1JHY38KQMCLXaoUIOG8EB2OYJzrk-jU>
- Λεοντίδου, Λ. (2012). *Αγεωγράφητος Χώρα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μανδραβέλης, Π. (2011). «Ελλάδα - Ιρλανδία: Βίοι ασύμπτωτοι και μετά την κρίση». *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση από [https://www.kathimerini.gr/728228/opinion/epikairothta/arxeiomonimes-sthles/ellada---irlandia-vioi-asympwttoi-kai-meta-thn-krish?fbclid=IwAR1pmYcJF\\_PLdV73f1w9HCXrNrE7OTB8ZU-7NiFhL-wRR9LCAaPt0uFu0uA](https://www.kathimerini.gr/728228/opinion/epikairothta/arxeiomonimes-sthles/ellada---irlandia-vioi-asympwttoi-kai-meta-thn-krish?fbclid=IwAR1pmYcJF_PLdV73f1w9HCXrNrE7OTB8ZU-7NiFhL-wRR9LCAaPt0uFu0uA)
- Μαρξ Κ. (1990), *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας 1857-1858*, Πρόλογος-Μετάφραση-Σημειώσεις: Δ. Διβάρης, τόμος Β', Εκδόσεις Στοχαστής.
- Ρωμαίος, Γ. (2013). *Η Ευρώπη και η Ελλάδα. Από την κρίση στην ελπίδα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Συκάς, Γ., & Γκιιάλης, Σ. (2019). «Χωρική παγίωση και μετάθεση κεφαλαίου στη μεσογειακή πόλη με αφορμή το έργο της Λίλας Λεοντίδου». Στο Α. Αφουξενίδης, Σ. Γκιιάλης, Θ. Ιωσηφίδης, & Η. Κουρλιούρος, *Γεωγραφίες στην εποχή της ρευστότητας* (σσ. 171-187). Αθήνα: Προπομπός.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2012). «Ανιση γεωγραφική ανάπτυξη και χωροκοινωνική δικαιοσύνη-αλληλεγγύη: οι ευρωπαϊκές περιφέρειες μετά την οικονομική κρίση του 2009». *Γεωγραφίες* (19), σσ. 12-40.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2018). *Τοπία της κρίσης στη νότια Ευρώπη: Στα μονοπάτια της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης*, Αλεξάνδρεια.